

УДК: 342.9:349.3(477):341.231.14

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-2.28>

В. К. Колпаков, доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету

Є. В. Курінний, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету

Д. С. Євтушенко, доктор філософії зі спеціальності Право,
старший викладач кафедри конституційного
та адміністративного права
Запорізького національного університету

ПРИНЦИПИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: КОНСТИТУЦІЙНІ, МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ СТАНДАРТИ

Стаття пропонує цілісну модель принципів пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб (ВПО) як нормативно виведених засад, що спрямовують правозастосування і обмежують дискрецію адміністрації. Нормативну базу дослідження становлять ст. 46 Конституції України, ст. 9 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Закони України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р., «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р., підзаконні нормативні акти (постанови КМУ № 1596, № 637, № 363), Національна судова практика (зразкова справа ВП ВС № 805/402/18-а), ст. 12 Європейської соціальної хартії, Керівні принципи ООН щодо ВПО та практика ЄСПЛ.

Методологія статті поєднує доктринально-правовий, порівняльний, праволюдний і праксеологічний підходи, а наукова новизна полягає у отриманні чотирьох взаємопов'язаних результатів. По-перше, запропоновано чітке визначення правових принципів як засад із реальною регулятивною дією, що спрямовують нормотворчість і обмежують адміністративну дискрецію. По-друге, обґрунтовано «тест походження» принципу як критерій його автентичності та належності: (а) наявність нормативного коріння у Конституції, міжнародному договорі або законі; (б) підтвердження в судовій практиці; (в) доведена праксеологічна необхідність для належної реалізації права. По-третє, забезпечено операціоналізацію принципів через чотириетапний тест пропорційності (легітимна мета & придатність & необхідність & співмірність), як стандарт мотивування адміністративних рішень і судового контролю. По-четверте, виокремлено спеціальну групу принципів, релевантних саме для ВПО (статус- і територіальна нейтральність, портативність виплат, ризик-орієнтований контроль, ефективний засіб правового захисту), без яких загальні засади в умовах переміщення втрачають практичну дієвість. Кожен із зазначених результатів доповнює інші, утворюючи цілісну операційну рамку для правозастосування.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи; пенсійне забезпечення; право на соціальний захист; правові принципи; пропорційність; легітимні очікування; статус-нейтральність; портативність виплат; міжнародні соціальні стандарти; публічне адміністрування.

V. K. Kolpakov, Ye. V. Kurinnyi, D. S. Yevtushenko. Principles of pension provision for internally displaced persons: constitutional, international and national standards

The article advances an integrated model of the principles of pension provision for internally displaced persons (IDPs) as normatively grounded tenets that guide law-application (adjudication and administrative practice) and constrain administrative discretion. The normative framework comprises Article 46 of the Constitution of Ukraine; Article 9 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights; the Laws of Ukraine “On Mandatory State Pension Insurance” (9 July 2003) and “On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons” (20 October 2014); subordinate legislation (Cabinet of Ministers Resolutions Nos. 1596, 637, 363); national case law (Grand Chamber of the Supreme Court, model case No. 805/402/18-a); Article 12 of the (Revised) European Social Charter; the UN Guiding Principles on Internal Displacement; and the case-law of the European Court of Human Rights (ECtHR).

The methodology combines doctrinal (black-letter) analysis, comparative legal method, a human-rights-based approach, and a praxeological (practice-oriented) lens. The scientific novelty lies in four interrelated results. First, the article offers a precise definition of legal principles as tenets with genuine regulatory force that steer norm-making and limit administrative discretion. Second, it substantiates a “test of origin” of a principle as a criterion of its authenticity and proper pedigree: (a) normative roots in the Constitution, an international treaty, or a statute; (b) confirmation in judicial practice; and (c) demonstrated praxeological (operational) necessity for the effective realisation of the right. Third, it operationalises the principles

through a four-step proportionality test – legitimate aim & suitability & necessity & proportionality stricto sensu – to serve as a standard for reasoning in administrative decisions and for judicial review. Fourth, it identifies a special cluster of principles specific to IDPs (status- and territorial neutrality; portability of payments; risk-based verification; effective remedy), without which general principles lose practical effectiveness under conditions of displacement. Each of these results complements the others, forming a coherent operational framework for the application of law.

Key words: internally displaced persons (IDPs); pension provision; right to social security; legal principles; proportionality; legitimate expectations; status-neutrality; portability of payments; international social standards; public administration.

Постановка проблеми. Існує розрив між конституційною гарантією права на соціальний захист і практикою пенсійних виплат ВПО: підзаконні «верифікації», територіальна прив'язка та неповна інтеграція реєстрів породжують перерви й ризик дискримінації. Бракує цілісної системи правових принципів і усталеного застосування чотириетапного тесту пропорційності, а також відкритих даних для контролю. Потрібна модель принципів із «тестом походження» та спеціальними засадами (статус/територіальна нейтральність, портативність, ризик-орієнтований контроль, ефективний засіб захисту), що перетворює гарантії на операційні стандарти для адміністрації й судів.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й сконструювати цілісну модель правових принципів пенсійного забезпечення ВПО, яка має пряму регулятивну дію та перетворює конституційні, міжнародні й національні стандарти на операційні правила правозастосування для адміністрації та судів. У межах цієї мети уточнюється дефініція «принципу», пропонується «тест походження», розробляється чотириетапний тест пропорційності та виокремлюється спеціальна група принципів для ВПО (статус/територіальна нейтральність, портативність виплат, ризик-орієнтований контроль, ефективний засіб правового захисту).

Стан опрацювання проблематики. Проблема пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб інтенсивно опрацьовується в українському правничому дискурсі. Значну увагу різним її аспектам приділили Алімова І., Боняк В., Борзило О., Войналович І., Драган О., Дьомкін О., Іванісов О., Коляда Т., Копилук О., Лугова В., Мельник С., Мигович О., Мовчан Я., Музичка О., Николаєва В., Писаревська Г., Самойленко Д., Синицький О. та інші. Водночас саме принциповісний вимір – систематизація й операціоналізація принципів пенсійного забезпечення ВПО, визначення їх ієрархії, змісту та критеріїв застосування – залишається фрагментарно опрацьованим і потребує окремого цілісного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Проблема принципів пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб розташована на перетині конституційних гарантій, страхових механізмів загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та особливого адміністративно-правового режиму внутрішнього переміщення як соціально зумовленого явища.

Вихідним орієнтиром слід уважати статтю 46 Конституції України, яка встановлює право на соціальний захист, зокрема у старості, і тим самим покладає на державу позитивний обов'язок організовувати доступ до пенсій без дискримінації, з дотриманням правової визначеності й належної процедури [1].

За своєю природою ця конституційна настанова має пряму дію. Тобто вона не вичерпується декларацією, а наповнюється конкретним змістом через законодавчі та адміністративні механізми, що повинні бути узгоджені з принципом верховенства права, рівності перед законом і заборони будь-якого необґрунтованого диференціювання за ознакою статусу внутрішнього переміщення.

На рівні звичайного закону функцію структурного «каркаса» виконує Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» № 1058-IV [2]. Він не лише визначає страхову природу пенсій і правила обчислення страхового стажу, а й містить вичерпний перелік підстав припинення та поновлення пенсійних виплат. Ця вичерпність – не технічна деталь, а ключ до доктрини законності: будь-яке втручання у виплату має спиратися саме на закон, а не на підзаконну норму чи адміністративну практику.

Спеціальний статус внутрішньо переміщеної особи унормовано Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706-VII [3], який, будучи актом спеціального спрямування, виконує процедурну роль – встановлює умови взяття на облік, ідентифікації, підтвердження факту переміщення, взаємодії з інформаційними реєстрами.

У поєднанні ці два закони творять дволанкову конструкцію «конституційна гарантія & законодавчий механізм», у межах якої розкриваються й обґрунтовуються принципи пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб як нормативно значущі засади, що скеровують правозастосування та обмежують дискрецію адміністрації.

Зазначена конструкція інституційно продовжується на підзаконному рівні. Важливими є, по-перше, постанова Кабінету Міністрів України, що закріплює банківську модель виплати пенсій: така модель забезпечує портативність і безперервність виплат, відв'язуючи їх від конкретного місця проживання й дозволяючи особі отримувати належні суми за місцем фактичного перебування [4]. По-друге, постанова, яка організує механізми призначення, відновлення та продовження соціальних виплат для внутрішньо переміщених осіб [5]. Вона у своєму сучасному вигляді синхронізує роботу Пенсійного фонду України з Єдиною інформаційною базою даних про внутрішньо переміщених осіб і тим самим мінімізує перевірочні бар'єри, що історично формувалися навколо «факту проживання». По-третє, постанова, ухвалена у 2022 році,

«перезавантажила» процедурну архітектуру, відсікши частину комісійних практик, які мали тенденцію до перетворення технічного контролю на фактичне обмеження доступу до виплат [6].

Паралельно слід пам'ятати, що банківська модель виплати – це не «примха сервісу», а інструмент реалізації принципу безперервності. Він дозволяє не переривати виплати за зміни адреси, переміщення між громадами, повернення на підконтрольні території або тимчасове перебування у місцях, де фізичний доступ до органів Пенсійного фонду України ускладнений.

Роль судової практики у наданні принципам нормативної «ваги» важко переоцінити. Національний стандарт правової визначеності в цьому питанні сформульовано у зразковій справі Великої Палати Верховного Суду, де прямо вказано, що припинення виплати пенсії на підставі підзаконних «перевірок місця проживання» є протиправним, адже закон містить вичерпний перелік підстав для такого втручання і не делегує виконавчій владі повноваження вигадувати нові причини для зупинення виплат [7].

Слід підкреслити: ідеться не про «розширювальне тлумачення» закону судами, а про відновлення елементарної ієрархії джерел – закон превалює над підзаконними актами, а підзаконний акт не може нівелювати законодавчу модель і трансформувати публічну дискрецію у сваволлю. Відповідно, у самій логіці пенсійних прав внутрішньо переміщених осіб закладено заборону на «верифікаційну дискримінацію», коли формально нейтральні процедури ідентифікації використовуються як фільтр, що непропорційно уражає окрему категорію осіб.

Міжнародні стандарти забезпечують змістове «ядро» принципів і задають зовнішню рамку допустимих рішень держави. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права через статтю 9 [8] і Загальний коментар № 19 Комітету з економічних, соціальних і культурних прав [9] розглядає право на соціальне забезпечення як таке, що включає вимоги адекватності, доступності, охоплення та недискримінації, а також доктрину «мінімального ядра» – мінімально допустимого стандарту гарантій, який держава зобов'язана забезпечувати навіть у період економічної скрути або за умов надзвичайних викликів.

Переглянута Європейська соціальна хартія через статтю 12 покладає на держави позитивний обов'язок підтримувати та поступово підвищувати рівень соціального забезпечення, що концептуально обмежує регресивні заходи, здатні погіршити становище осіб похилого віку, а в нашому контексті – внутрішньо переміщених пенсіонерів [10].

Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй з питань внутрішнього переміщення проголошують статус-нейтральність доступу внутрішньо переміщених осіб до прав і послуг [11]. Відповідно до них, сама обставина переміщення не може бути законною підставою для звуження соціальних прав чи для ускладнення процедур їх реалізації. Власне, ця ідея відображає загальний зміст принципу рівності: різниця у підході до внутрішньо переміщеної особи має потребувати суворого, доказового й правомірного обґрунтування – інакше вона перетворюється на дискримінацію.

Практика Європейського суду з прав людини конкретизує межі допустимого адміністративного втручання у пенсійні виплати. Суд розглядає соціально-страхові виплати як «майно» у розумінні статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, і оцінює різне ставлення крізь призму статті 14 про заборону дискримінації. У справах *Stec and Others v. the United Kingdom* та *Kjartan Asmundsson v. Iceland* Суд підкреслив, що правомірні очікування на отримання виплат потребують чітких, передбачуваних і пропорційних рішень: різкі, радикальні обмеження, що руйнують баланс між публічним інтересом і правами особи, є несумісними з Конвенцією [12].

У справі *Pichkur v. Ukraine* зроблено важливий для національної системи висновок про неприпустимість дискримінації у сфері пенсій за ознакою місця проживання: географічний чинник або особливості територіального статусу не можуть самі по собі позбавляти особу права на отримання належних їй виплат [13].

Сукупність цих рішень живить доктрину легітимних очікувань [14] і разом з національною судовою практикою утворює каркас тлумачення принципів, який слід брати до уваги під час будь-якого перегляду підзаконних процедур.

У доктринальному плані під принципами пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб доцільно розуміти систему нормативно введених, ієрархічно впорядкованих засад, які походять із Конституції України, міжнародних договорів і законодавства про пенсійне страхування та статус внутрішньо переміщеної особи і які визначають межі, алгоритми та стандарти поведінки публічної адміністрації і судів у пенсійній сфері. Вони мають реальний, а не декларативний регулятивний статус і виконують низку функцій.

Інтерпретаційна функція забезпечує тлумачення закону та підзаконних актів крізь призму конституційної гарантії, «мінімального ядра» права на соціальне забезпечення і практики Європейського суду з прав людини щодо легітимних очікувань, не допускаючи звуження змісту та обсягу права.

Оціночна функція реалізується через застосування чотириетапного тесту пропорційності – легітимна мета, придатність, необхідність, пропорційність *stricto sensu* – до будь-яких заходів контролю, включно з ідентифікацією, верифікацією, зміною каналу виплат.

Коригувальна функція стримує підзаконну нормотворчість від відхилення від закону та не допускає перетворення процедур перевірки на інструменти фактичного обмеження доступу до виплат.

Дедалі більшого значення набуває проєкційна (*ex-ante*) функція: принципи створюють методологічну рамку для цифрових рішень – відеоідентифікації, використання банківської ідентифікації, кваліфікованого

електронного підпису, інтеграції реєстрів – і задають стандарт доступності та недискримінації для майбутніх сервісних інновацій.

Операціоналізацію цієї рамки зручно продемонструвати на «міні-кейсах». Перший із них – перехід від уніфікованої періодичної фізичної присутності до ризик-орієнтованої, індивідуалізованої верифікації, у якій пріоритет надається дистанційним альтернативам. Якщо заявлена адміністрацією мета полягає у запобіганні шахрайству, тоді дистанційні способи ідентифікації є засобами, які у багатьох випадках так само придатні досягати мету, але очевидно менш обтяжливі для внутрішньо переміщених осіб похилого віку, особливо маломобільних або тих, хто проживає у віддалених населених пунктах. За тестом пропорційності адміністрація повинна довести не лише легітимність мети, а й те, що обраний інструмент є необхідним (не існує м'якшої альтернативи з порівнянною ефективністю), а також зважити індивідуальні обставини – вік, стан здоров'я, логістичні бар'єри, доступ до цифрових сервісів.

Другий «міні-кейс» – підтвердження страхового стажу осіб, що працювали на тимчасово окупованих територіях або в зонах бойових дій, де первинні документи втрачені чи недоступні. Тут принципи підказують, що тягар доказування не може механічно перекладатися на людину: держава повинна забезпечити «містки» між реєстрами (податковими, реєстрами зайнятості, відомчими архівами) і дозволити використовувати альтернативні джерела підтвердження, аби уникнути «заморожування» права через обставини, які особа не контролює.

Із погляду змісту спеціальних засад, що доповнюють загально-правові та галузеві, центральним є принцип статус-нейтральності доступу до пенсійних прав і механізмів їх реалізації. Наявність або відсутність довідки внутрішньо переміщеної особи, як і місце реєстрації, самі по собі не можуть визначати долю виплат.

Принцип територіальної нейтральності й портативності означає, що зміна адреси, переміщення між громадами або повернення на попереднє місце проживання не повинні зумовлювати переривання виплат чи створювати потребу у повторному «доведенні очевидного».

Принцип пропорційності контролю вимагає ризик-орієнтованих, технологічно нейтральних рішень і забороняє уніфіковані, надмірно формальні підходи, які не враховують індивідуальні обставини.

Принцип ефективного засобу правового захисту передбачає оперативне поновлення незаконно зупинених виплат, компенсацію недоотриманих сум, надання вмотивованих письмових рішень і доступних каналів оскарження. Нарешті, принцип спеціального захисту вразливих груп у межах спільноти внутрішньо переміщених осіб – людей похилого віку з інвалідністю, самотніх, осіб із когнітивними порушеннями – трансформує загальні стандарти рівності у конкретні адміністративні обов'язки щодо пріоритетного сервісу та розумних пристосувань.

Порівняльний зріз підтверджує універсальність цих висновків. Держави, що пережили масові внутрішні переміщення, запроваджували портативні канали виплат і гнучкі процедури підтвердження стажу, ширше використовували цифрові сервіси, інтегровані реєстри, віддалену ідентифікацію. Спільний знаменник таких рішень – перехід від територіально прив'язаних процедур до сервісної логіки, у якій адресність допомоги не підміняється просторовими обмеженнями, а контроль будується на оцінці ризиків, а не на загальній підозрі до всіх.

Для українського контексту це не модель «копілейст», а набір еталонів, що дозволяють перевіряти підзаконні процедури на відповідність принципам: чи забезпечує обрана модель портативність, чи враховано особливі потреби вразливих груп, чи існує менш обтяжливий засіб досягнення мети?

Незважаючи на суттєвий прогрес підзаконного регулювання після 2022 року, у практиці зберігаються вузькі місця: фрагментарність і нерівномірність банківських процедур ідентифікації, затримки з поновленням виплат, недостатня мотивованість індивідуальних рішень, епізодичні спроби відновити «верифікаційні» підходи без чіткої законної підстави.

Саме тут принципи виконують роль запобіжників і «маяків» належної адміністративної поведінки. Вони зобов'язують органи публічної влади обирати найменш обтяжливі засоби контролю, забезпечувати письмове мотивування рішень з посиланням на закон, автоматизувати та прискорювати поновлення після усунення формальних перешкод, а також створювати реальну можливість ефективного оскарження.

До цього додається вимога відкритості та підзвітності. Агреговані, знеособлені дані про підстави припинення й поновлення, строки обробки заяв, частоту оскаржень і результати перегляду рішень мають бути оприлюднені у формі зрозумілих публічних дашбордів. І це не лише інструмент громадського контролю, а й база для наукового аналізу й удосконалення процедур.

Узагальнюючи, принципи пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб слід розуміти як нормативно виведені, взаємопов'язані засади, що забезпечують статус-нейтральний, безперервний і недискримінаційний доступ до пенсійних виплат; вони скеровують і обмежують адміністративну дискрецію через тест пропорційності, гарантують ефективний засіб правового захисту, вимагають цифрової доступності та інтеграції реєстрів і «вшивають» у національний правопорядок зміст міжнародних стандартів та прецедентних орієнтирів. Їхня наукова і практична значущість полягає в тому, що вони встановлюють операційні критерії для щоденних рішень (від вибору каналу ідентифікації до мотивування припинення чи поновлення виплат) і тим самим перетворюють абстрактні конституційні гарантії на конкретні, вимірювані та підзвітні

адміністративні практики. У такому, функціонально навантаженому розумінні сформульоване поняття виконує роль методологічної рамки для подальшого аналізу нормативного матеріалу та міжнародних стандартів, а також для вироблення узгоджених висновків щодо удосконалення правового режиму пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб у сучасних умовах.

Висновок. Принципи пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб – це нормативно виведені, ієрархічно впорядковані засади, що походять із Конституції, міжнародних зобов'язань України та законодавства про пенсійне страхування і статус ВПО. Вони визначають межі та алгоритми діяльності органів публічної адміністрації й судів у пенсійній сфері, забезпечують статус-нейтральний, безперервний і недискримінаційний доступ ВПО до пенсійних виплат, а також пропорційність будь-яких контрольних процедур, із гарантією ефективного засобу правового захисту. Ця дефініція відбиває зміст статті 46 Конституції України, статті 9 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) у світлі Загального коментаря № 19 Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав до цієї статті, а також сутність Закону України № 1058-IV «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»: Закон України від 09 лип. 2003 р. № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 49–51. Ст. 376.
3. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 1. Ст. 1.
4. Про затвердження Порядку виплати пенсій та грошової допомоги через поточні рахунки в банках: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.1999 № 1596. [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1596-99-%D0%BF](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1596-99-%D0%BF)
5. Про здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2014 № 637. [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/637-2014-%D0%BF](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637-2014-%D0%BF)
6. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо виплат пенсії та грошової допомоги внутрішньо переміщеним особам та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2022 № 363. [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2022-%D0%BF](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2022-%D0%BF)
7. Велика Палата Верховного Суду. Постанова від 04 верес. 2018 р. у зразковій справі № 805/402/18-а. [https:// reyestr.court.gov.ua](https://reyestr.court.gov.ua).
8. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. United Nations, Treaty Series. 1976. Vol. 993. P. 3. Art. 9.
9. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General comment No. 19: The right to social security (art. 9), UN Doc. E/C.12/GC/19, 4 Feb. 2008. <https://undocs.org/en/E/C.12/GC/19>
10. Council of Europe. European Social Charter (Revised) (ETS No. 163), Strasbourg, 3.V.1996. Article 12. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatyid=163>
11. United Nations, OCHA. Guiding Principles on Internal Displacement. New York : United Nations, 2004. <https://www.unocha.org/publication/guiding-principles-internal-displacement>
12. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі «Stec та інші проти Сполученого Королівства» (Stec and Others v. the United Kingdom) : заяви № 65731/01, № 65900/01, Постанова Великої палати від 12 квіт. 2006 р. [Електронний ресурс]. HUDOC (ECtHR). <https://hudoc.echr.coe.int>
13. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі «Пічкур проти України» (Pichkur v. Ukraine) : заява № 10441/06, Постанова від 7 листоп. 2013р. HUDOC (ECtHR). <https://hudoc.echr.coe.in>
14. Колпаков В. К. Легітимні очікування: між правовою визначеністю та публічним інтересом (практика суду ЄС та національних юрисдикцій). Наука і техніка сьогодні. Серія "Право". 2025. № 7. С. 144-157. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-7\(48\)-144-157](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-7(48)-144-157)